Val II, Issue:VIII, Sept 2012

ISSN : 2230-7850

Indian Streams Research Journal

Monthly Multidisciplinary Research Journal

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N. Jagtap

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2230-7850**

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya [Malaysia]

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus Pop

Mohammad Hailat
Dept. of Mathmatical Sciences, University of South Carolina Aiken, Aiken SC 29801

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Catalina Neculai
University of Coventry, UK

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Postdoctoral Researcher

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Department of Chemistry, Lahore University of Management Sciences [PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Horia Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

Nawab Ali Khan
College of Business Administration

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University, Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary, Play India Play (Trust),Meerut

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU, Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Ph.D , Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.net

Indian Streams Research Journal
Volume 2, Issue. 8, Sept 2012
ISSN:-2230-7850

Available online at www.isrj.net

ORIGINAL ARTICLE

भारतातील वेठबिगार पध्दती निर्मुलनासाठी शासकीय कायदे आणि योजना

Vasant Gangadhar Bhandurge(वसंत गंगाधर भांदुर्गे**)**

Department of EconomicsUniversity of Pune

प्रस्तावना :–

भारतात स्वातंत्र्यापूर्वी वेठबिगार पध्दत मोठया प्रमाणवर होती . स्वातंत्र्यानंतर **1975** पर्यंत यावर कोणताही कायदा झालेला नव्हता **1975** पासून वेठबिगार पध्दत बंद करण्यासाठी सरकारने प्रयत्न केले आहेत . याला मोठया प्रमाणात यश मिळाले परंतू आजही पूर्णतः वेठबिगार पध्दत बंद झाली असे म्हणता येत नाही . ही वेठबिगार पध्दत ग्रामीण भागात अल्प प्रमाणात आजही आढळून येते . वेठबिगार कामगार म्हणजे बांधील कामगार होत अशा प्रकारचे काम करर्णाया व्यक्ती जमिनदार किंवा मालकाकडे वर्षानुवर्ष किंवा काही ठरावीक वर्ष काम करीत असतात . कामाच्या तासांचे बंधन नसते कारण **24** तास जमिनदार, मालक यांच्या कामाशी अशा व्यक्ती बांधील असतात . तसेच काही वेठबिगार व्यक्तीचे कुटुंबच जमिनदाराच्या घरी व शेतावर काम करीत असते . या कामाच्या मोबदल्यात त्यांना अत्यंत जुजबी मजुरी देण्यात येते किंवा एखाद्या व्यक्तीने जमिनदार, मालक यांच्याकडून घेतलेले कर्ज फेडण्यासाठी त्या व्यक्तीला त्यांच्याकडे वेठबिगार म्हणून काम करावे लागते . घोठबिगार पध्दत पुर्णतः बंद करून ठेवबिगारांचे पुनर्वसन करण्यासाठी सरकारने विविध योजना तयार केल्या आहेत .

उद्दिष्टे . (Objectives)

1 वेठबिगार कामगारांसाठी असलेल्या कल्याणकारी योजनांची माहिती मिळविणे .
2 वेठबिगार कामगारांसाठी सरकारने केलेल्या अधिनियमाचा अभ्यास करणे .
3 वेठबिगार कामगारांची सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी विविध सरकारी योजना व कार्यक्रम यांची माहिती मिळविणे .
4 वेठबिगार कामगारांचा सामाजिक तसेच आर्थिक विकास होण्याच्या दृष्टीने या अभ्यासाच्या आधारे सुचना व शिफारशी करणे .

वेठबिगार संकल्पना ः

अ)जी व्यक्ती एखाद्या सावकाराकडून कर्ज घेऊन त्या कर्जाच्या परतफेडीसाठी सावकाराकडे काम करीत असेल .
ब) एखाद्या व्यक्तीने घेतलेल्या कर्जाच्या परतफेडी करिता त्याच कुटुंबातील कोणत्याही व्यक्तीने किंवा वारसाने त्या सावकाराकडे बळजबरीने काम काम करणे .
क)सामाजिक किंवा रूढी परंपरेनुसार काम करून घेणे व असे काम करतांना त्यांच्या किमान गरजा भागविण्याइतकी मजुरी न देणे त्यांचे शोषण करणे व त्यांचेवर सक्ती करणे .

वेठबिगार पध्दत ह्यनिर्मुलनह अधिनियम **1976** च्या कायद्यानुसार वेठबिगार पध्दत नाहीशी करून ठेवबिगार कामगारांना मालकांच्या व सावकारांच्या पाशातून मुक्त करून त्यांचे राहणीमान उंचावण्याच्या उद्देशाने हा कायदा तयार करण्यात आला आहे . यानुसारन **25** आक्टोबर **1975** पासून संपूर्ण देशामध्ये वेठबिगार पध्दत बंद करण्यात आली आहे . या कायद्याने सर्व वेठबिगार कामगार मुक्त करण्यात आले होते तसेच या कायद्यानुसार बांधील श्रम पध्दती हा एक कायदेशीर दखलपात्र गुन्हा ठरविण्यात आला आहे .

या कायद्याची अंमलबजावनी संबंधीत राज्याद्वारा करण्यात येत आहे . या कायद्याची मुख्य वैशिष्टये पुढील प्रमाणे आहेत .

Please cite this Article as :वसंत गंगाधर भांदुर्गे **,** भारतातील वेठबिगार पध्दती निर्मुलनासाठी शासकीय कायदे आणि योजना **: Indian Streams Research Journal (Sept. ; 2012)**

वेठबिगार कायद्याची मुख्य वैशिष्टये ः

हा कायदा लागू झाल्यापासून वेठविगार पध्दत बंद झाली आहे तसेच सर्व वेठविगार कामगार वेठविगारी काम करण्याच्या सर्व बंधनातून मुक्त झाले आहेत .
कोणतीही पध्दत करार किंवा लेखी कागदपत्र यानुसार वेठविगारी काम करण्यासाठी केलेली सक्ती या कायद्याने अमान्य केली आहे .
वेठविगार कर्जाची परतफेड करण्यातून वेठविगाराची मुक्तता करण्यात आली आहे . त्या कर्जासाठी सावकार किंवा मालक कोणत्याही कोर्टात दावा दाखल करू शकत नाही .
वेठविगारी कामगाराची मालमत्ता व ईतर गहाणातून मुक्तता करण्यात आली .
मुक्त केलेल्या वेठविगार कामगारांना ते ज्या ठिकाणी ह्यघर जमिन इत्यादीह वेठविगार म्हणून काम करत होते त्या कामातून त्यांना कमी केले जाणार नाही .
या कायद्याची अंमलबजावनी करण्याचे अधिकार जिल्हयाच्या जिल्हाधिर्कायांना देण्यात आले आहेत .
जिल्हा तसेच उप विभाग स्तरावर यासाठी ठक्षता समिती स्थापन करणे आवश्यक आहे .
या कायद्यानुसार जो कोणी वेठविगारी पध्दतीचा अवलंब करीत असेल त्याला तीन वर्षापर्यंत तुरूंगवास व **2000** रूपयांपर्यंत दंड अशी शिक्षा होते .
या कायद्यानुसार कार्यकारी अधिर्कायाला न्यायालयीन अधिकार मिळणे आवश्यक आहे . या कायद्या अंतर्गत गुन्हयाबद्दल न्यायालयीन चौकशी केल्या जावू शकते .
या कायद्यानुसार प्रत्येक गुन्हा हा दखलपात्र व जमिनपात्र आहे .

वेठबिगार पध्दती विरूध्द तक्रार

वेठविगाराची मुक्तता केल्यानंतर त्याला खालील सवलती मिळतात

या कायद्याच्या तरतूदीनुसार प्रथमतः वेठबिगार कामगारांची त्याच्या मालकांकडून, सावकारांकडून सोडवणूक करून शासनातर्फे पुनर्वसन करण्यासाठी अशा वेठबिगार कामगारांस **15** दिवसांचे आत काम मिळवून देण्यात येते . मुक्त वेठविगार कामगारांच्या मुलांना शिक्षण देण्याच्या दृष्टीने शाळेत दाखल करण्यात येते . तर प्रौढ शिक्षण योजनेद्वारे स्वतः मुक्त कामगारांस सुध्द शिक्षण देण्यात येते .

महाराष्ट्रातील वेठविगार कामगारांसाठी पुनर्वसन योजना

महाराष्ट्रात वेठविगार कामगारांचे पुनर्वसन खालील योजनांवर करण्यात येते .

जिल्हाधिकारी कार्यालयातर्फे रोजगार हमी योजना . जवाहर रोजगार योजना एकात्मीक ग्रामीण विकास योजना आदिवासी विकास योजना आदिवासी विभागीय मंडळ महात्मा फुले विकास महामंडळ यांच्यातर्फे मदत करून मुक्त वेठविगार कामगारांचे पुनर्वसन करण्यात येते .

जिल्हाधिर्कायांकडून **1) 20** बर्कया व **2** बोकड किंवा
2) 2 म्हशी किंवा

3)1 बैलजोडी व **1** बैलगाडी यापैकी कोणतेही एक वेठविगार कामगारास देण्यात येते . याशिवाय जिल्हाधिर्काया मार्फत रू . **10000** अनुदान ह्यनवीन तरतूदीनुसार रू . **20 000)**

वेठबिगार कामगारांच्या पुनर्वसनासाठी केंद्रीय योजना

वेठविगारांचे पुनर्वसन करण्यासाठी राज्य सरकारांना सहायता देण्याच्या उद्देशाने कामगार मंत्रालया मार्फत मे **1978** मध्ये एक केंद्रीय योजना सुरू करण्यात आली होती . या योजने अंतर्गत राज्य सरकारला वेठविगारांचे पुनर्वसन करण्यासाठी ह्यकेंद्र व राज्य **50ः 50)** केंद्रीय सहायता देण्यात येते . या योजनेत वेठविगारांना निदर्शनास आनण्यासाठी तसेच त्यांचा शोध घेण्यासाठी व मुल्यांकन करण्यासाठी **100** टक्के सहाय्यता देण्यासाठी मे **2000** मध्ये महत्त्वपूर्ण संशोधन करण्यात आले . पुनर्वसनासाठी असलेले अनुदान सुध्दा वेठविगार कामगारांसाठी **10000** रूपयांवरून **20000** रूपये करण्यात आले आहे . या व्यतिरिक्त सात पुर्वेकडील राज्यांसाठी ते जर आपला **50ः50** वाटा देवू शकत नसतील तर तर अशा राज्यांना पुनर्वसनासाठी **100** टक्के अनुदान केंद्राकडून देण्यात येते .

मुक्त करण्यात आलेल्या वेठविगार कामगारांसाठी संबंधित राज्य सरकारांनी उपलब्ध केलेल्या पुनर्वसन पॅकेजमध्ये पुढील मोठे अटक सामिल करण्यात आले आहेत .

घरांचे तसेच शेतजमिनीचे वाटप
जमिनीचा विकास
कमी खर्चाच्या घरांची तरतूद
पशुपालन डेअरी कुक्कुटपालन वराह पालन इत्यादि
नविन कौशल्य प्राप्त करने तसेच जुन्या कौशल्याचा विकास करण्यासाठी प्रशिक्षण योजना
मजुरी रोजगार किमान मजुरीची निर्मिती
जंगलातील किरकोळ उत्पादने गोळा करून त्यावर प्रकीया करणे
आवश्यक वस्तू वितरण प्रणाली अंतर्गत आवश्यक वस्तूंचा पुरवठा करणे
मुलांना शिक्षण देने आणि
नागरी हक्कांचे रक्षण

संबंधित राज्य सरकारांकडून सांगण्यात आले की **31 . 03 . 2010** पर्यंत निदर्शनास आलेले मुक्त केलेले तसेच पुनर्वसन केलेले वेठविगार कामगार व वरील प्रमाणे आखलेल्या योजनाकरिता केंद्राने दिलेले अर्थसहाय्य सारणी क्र . **1 . 1** मध्ये दिले आहे .

या व्यतीरीक्त अरूणाचल प्रदेश बिहार छत्तीसगड़ दिल्ली गुजरात हरीयाणा झारखंड कर्नाटक मध्य प्रदेश महाराष्ट्र मणिपूर ओरीसा पंजाब राजस्थान तामिळनाडू उत्तरप्रदेश आणि उत्तरखंड या राज्यांना 31 . 03 . 2010 पर्यंत वेठबिगार कामगारांचे सर्वेक्षण करण्यासाठी मुल्यांकन व अभ्यास करण्यासाठी आणि जागरूकता निर्माण कार्यक्रमांसाठी आतापर्यंत 676 लाख रूपये देण्यात आले आहेत .

विशेष गटाची स्थापना

सचिव ह्यकामगार व रोजगार मंत्रालयह याच्या अध्यक्षतेखाली तयार करण्यात आलेल्या विशेष गटात महासंचालक (Factory Advice Service and Labour Institute) रेल्वे व नगर विकास मंत्रालयाचे प्रतिनिधी आहेत . यांनी इतर राज्यांच्या व केंद्रशासित प्रदेशाच्या प्रतिनिधी बरोबर आतापर्यंत 13 बैठका घेऊन वेठबिगार पध्दत ह्यनिर्मुलनह अधिनियम 1976 चा आढावा घेतला आहे .

राष्ट्रीय मानवीहक्क आयोगाची भूमिका

उच्च न्यायालयाचे PUCL विरूध्द तामिळनाडू राज्य व इतर बाबींमध्ये आपल्या 11 . 11 . 1997 च्या आदेशात सांगितले आहे की राष्ट्रीय मानवीहक्क आयोगाला वेठबिगार कामगारांशी संबंधित मुद्यांच्या पर्यवेक्षणात सामिल करण्यात यावे . वरील आदेशानुसार राष्ट्रीय मानवीहक्क आयेगामध्ये एका केंद्रीय गटाची स्थापना केली आहे . कामगार व रोजगार मंत्रालयाच्या सहयोगाने हा गट वेठबिगार कामगार निदर्शनास आणने . त्याला वेठबिगारीतून मुक्त करणे आणि त्याचे पुनर्वसन करण्यासाठी जिल्हाधिर्कायांना व इतर अधिर्कायांना या बावतीत अधिक जबाबदारी घेण्यासाठी राज्य स्तरावर कार्यशाळांचे आयोजन करत असतो .

सारणी 1 . . 2 हे दाखवते की सरकाराकडून केल्या गेलेल्या विविध गरीबी निर्मुलन कार्यक्रम जागरूकता व इतर माध्यमांच्या मोठया प्रयत्नांमुळे 199798 पासून वेठबिगार कामगारांच्या संख्येत घट झाली आहे .

वेठबिगारी नाहीशी करण्यासाठी संघटनात्मक दृष्टीकोन

उत्कृष्ट कामात वृध्दी करण्यासाठी वेठबिगारीचा प्रभाव कमी करण्याच्या उद्देशाने इंटरनॅशनल लेबर ऑर्गनाइजेशन च्या सोबत तामिळनाडू पायलट योजना सुरू केली . योजना सुरू झाल्यावर या योजनेच्या पहिल्या वर्षी मोठया प्रमाणात चांगला परिणाम दिसून आला आहे . याचा असा परिणाम पाहून ही योजना आंध्र प्रदेश हरियाणा आणि ओरीसा या राज्यांमध्ये राबविण्याचे प्रयत्न चालू आहेत .

Number of bonded labourers identified, released and rehabilitated under the Centrally Sponsor Plan Scheme upto 31.00.2010

	वेठबिगार कामगारांची	संख्या	
राज्य सरकारचे नाव	निदर्शनास आलेले व मुक्त केलेले	पुनर्वसन केलेले	देण्यात आलेले केंद्रीय सहाय्य (रूपये लाखात)
आंध्र प्रदेश	37.988	31,534	850.00
अरूणाचल प्रदेश	3,526	2,992	568.48
बिहार	14,615	13,797	476.48
छत्तीसगड	124	124	12.40
घुजरात	64	64	1.01
हारीयाना	591	89	4.93
झारखंड	196	196	19.60
कर्नाटक	63,437	57,185	1578.18
केरळ	823	710	15.56
मध्य प्रदेश	13,317	12.392	164.49
महाराष्ट्र	1,404	1.325	15.52
ओरीसा	50,029	46.900	903.34
पंजाब	69	96	6.90
राजस्थान	7,488	6,331	72.42
तामिळनाडू	65,573	65,573	1661.94
उत्तर प्रदेश	28,946	28,946	643.30
उत्तराखंड	5	5	0.50
पश्चिम बंगाल	267	267	20.41
एकूण	**2,88,462 ***	2,68,500	7,015.46

Source 1) Annual Report 2010-11, Ministry of Labour and Employment, Government of India

टिप ः

19962 वेठबिगार कामगार पुनर्वसनासाठी उपलब्ध होऊ शकले नाहीत्त एकतर त्यांचा मृत्यु झाला किंवा त्यांनी त्यांचा नविन पत्ता न देतो ते पूर्वी राहत असलेले ठिकाण सोडून गेले .

राज्य सरकारांकडून वेठबिगार कामगारांना त्यांच्या पुनर्वसनासाठी **7015 . 46** लाख रूपये देण्यात आले तेवढेच अनुदान त्यांना केंद्राकडून देण्यात आले .

अरूणाचल प्रदेशाच्या बाबतीत श्रम व रोजगार मंत्रालय मार्फत **568 . 48** लाख रूपयाचे **100**त केंद्रीय अनुदान देण्यात आले आहे . तसेच पुर्वेकडील राज्य सिक्कीमच्या बाबतीतही कामगारांच्या पुनर्वसनासाठी **100**त केंद्रीय अनुदान देण्यात येते .

INCIDENCE OF BOUNDED LABOUR REPORTED

Year	Incidence of Bounded Labour reported
1997 - 1998	6000
1998 - 1999	5960
1999 - 2000	8195
2000 - 2001	5256
2001 - 2002	3929
2002 - 2003	2198
2003 - 2004	2465
2004 - 2005	866
2005 - 2006	397
2006 - 2007	197
2007 - 2008	716
2008 - 2009	543
2009 - 2010	364
2010-2011(up to 30.09.2010)	763

Source 1) Annual Report 2010-2011, Ministry of Labour and Employment, Government of India Website : http://www. Labour.nic.in

निष्कर्ष ः

वेठबिगारी पध्दत बंद करण्यासाठी सरकारने व्यापक कायदे तयार केलेले आहेत . तसेच वेठबिगार कामगाराचे कायद्याने संरक्षण करण्यात आले .
सरकारने मुक्त केलेल्या वेठबिगार कामगारांसाठी अनेक योजना व कार्यकम तयार केलेले आहेत . तसेच त्यांच्यासाठी कल्याणकारी योजना व रोजगारांच्या संधी उपलब्ध केल्या आहेत .
सन 1997-98 ला 6000 वेठबिगार कामगार आढळून आले होते त्यांची संख्या सन 2010-11 ला **763** वेठबिगार कामगारापर्यंत कमी झाली . यावरून असे लक्षात येते की वेठबिगारी पध्दतीने उच्चाटन होत आहे .
आतापर्यंत मुक्त केलेल्या 2,56,500 वेठबिगार कामगारांचे सरकारने पुनर्वसन केलेले आहे .
सन 2010-11 ला 763 वेठबिगार कामगार आढळून आले आहेत . यावरून असे दिसते की आजही आपल्या देशात काही प्रमाणात वेठबिगारी पध्दत सुरू आहे .
सरकारने आतापर्यंत मोठया प्रमाणावर वेठबिगार कामगारांना मुक्त करून त्यांचे पुनर्वसन केलेले आहे त्यामुळे त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक विकासास मदत होईल .

संदर्भ ः

1)Annual Report 2010-2011, Ministry of Labour and Employment. Government of India Wedsite : http://www. Labour.nic.in
2)महाराष्ट्र राज्याच्या कामगार विभागाची उपयुक्त माहिती पुस्तीका
(उद्योग ऊर्जा व कामगार विभाग मंत्रालय मुंबई 4000 032)

Publish Research Article

International Level Multidisciplinary Research Journal

For All Subjects

Dear Sir/Madam,

We invite original unpublished research paper. Summary of Research Projetc, Theses, Books and Books Review of publication, You will be pleased to know that our journals are..

Associated and Indexed, India

- OPEN J-GATE
- International Scientific Journal Consortium Scientific

Associated and Indexed, USA

- Google Scholar
- DOAJ
- EBSCO
- Index Copernicus
- Academic Journal Database
- Publication Index
- Scientific Resources Database
- Recent Science Index
- Scholar Journals Index
- Directory of Academic Resources
- Elite Scientific Journal Archive
- Current Index to Scholarly Journals
- Digital Journals Database
- Academic Paper Database
- Contemporary Research Index

Indian Streams Research Journal
258/34, Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact:- 9595359435
E-Mail- ayisrj@yahoo.in / ayisrj2011@gmail.com
Website:- www.isrj.net